

УДК 342 (100)

К.О. Закоморна,
кандидат юридичних наук, доцент

КОНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН ЄВРОПИ ТА ПОСТРАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК АЗІЇ ЯК ОБ'ЄКТ СУЧАСНИХ ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Обґрунтовано значення конституційного розвитку як об'єкта сучасних правових досліджень. Розглянуто основні причини необхідності вивчення конституційно-правової природи постсоціалістичної держави. Виявлено головні напрями наукового пошуку дослідження проблем конституційної теорії та практики в постсоціалістичних країнах Європи та пострадянських республіках Азії.

Ключові слова: конституційний розвиток, напрями наукового пошуку, об'єкт сучасних правових досліджень, постсоціалістичні країни Європи, пострадянські республіки Азії, проблеми конституційної теорії та практики.

Обосновано значение конституционного развития как объекта современных правовых исследований. Рассмотрены основные причины необходимости изучения конституционно-правовой природы постсоциалистического государства. Выявлены основные направления научного поиска исследования проблем конституционной теории и практики в постсоциалистических странах Европы и постсоветских республиках Азии.

Ключевые слова: конституционное развитие, направления научного поиска, объект современных правовых исследований, постсоциалистические страны Европы, постсоветские республики Азии, проблемы конституционной теории и практики.

The importance of the constitutional development as an object of modern legal research has been substantiated. The main reasons of the need to study the constitutional legal nature of the Post-Socialist state have been exposed. The basic directions of the scientific research of problems of the constitutional theory and practice in Post-Socialist countries of Europe and Post-Soviet republic of Asia have been identified.

Keywords: constitutional development, directions of the research, object of modern legal research, Post-Socialist countries of Europe and Post-Soviet republic of Asia, problems of the constitutional theory and practice.

Незважаючи на те, що з моменту початку демократичного транзиту в постсоціалістичних країнах Європи та пострадянських республіках Азії пройшло більше 20 років, зацікавлення до вивчення різноманітних аспектів конституційного розвитку цих держав не вщухає, а проблеми, пов'язані з впровадженням конституційно-правових механізмів обмеження влади, викликають жваві дискусії як у наукових, так і в політичних колах. Така ситуація зумовлена наступним.

1. Як правило, через об'єктивні причини в перші десятиріччя трансформації суспільного ладу переважна більшість комплексних досліджень конституційно-

правових проблем постсоціалістичних країн проводилася західними науковцями¹. Тільки з часом осмислення представниками постсоціалістичних країн перших результатів демократичного переходу в окремих державах оформилося в серйозні наукові праці, які, безумовно, збагачують доктрину конституційного права². Незважаючи на це, на сьогодні поки ще недостатньо опрацьована природа постсоціалістичної держави як нового явища сучасності, особливості її функцій, політичного і державного режимів, своєрідність державних інститутів, відносин і форм, особливості правової системи [1, с. 3].

2. Варто приєднатися до справедливої точки зору про те, що відсутність єдиної позиції про належність постсоціалістичних країн до певного регіону світу зумовлює наявність в окремих працях безсистемного набору постсоціалістичних держав і, як наслідок, брак наукових розробок, що відповідають викликам ХХІ століття. Тому, проводячи подібні дослідження, слід спиратися на класифікацію країн світу за макрогеографічними регіонами і континентами, яка прийнята ООН відповідно до “Стандартних кодів країн або районів для використання в статистиці” [2, с. 11]. Згідно з цим документом постсоціалістичні, зокрема і пострадянські, країни розташовані не тільки в Східній (Білорусь, Болгарія, Молдова, Польща, РФ, Румунія, Словаччина, Угорщина, Україна, Чехія), Північній (Латвія, Литва, Естонія) та Південній Європі (Боснія та Герцеговина, Македонія, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія), а й у Азії: Південна частина Центральної Азії – Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан і Західна Азія – Азербайджан, Вірменія, Грузія. Зазначений документ дозволяє зробити обґрунтований вибір держав, на основі якого можливо найбільш повно та всебічно вивчити конституційний розвиток постсоціалістичних країн Європи та пострадянських держав Азії.

3. За оцінкою дослідників, конституційний розвиток постсоціалістичних країн Європи та пострадянських республік Азії з об’єктивних причин характеризується низкою спільних ознак. Серед таких властивостей, зазвичай, називають – збіг історичної долі, схожість політичного режиму, розповсюдження

¹Див. : *Ahdieh, R.* Russia’s Constitutional Revolution. – University Park, PA : Pennsylvania State University Press, 1997 ; *Albi, A.* EU Enlargement and the Constitutions of Central and Eastern Europe. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2005 ; *Bellamy R., Dario C.* Constitutionalism in Transformation : European and Theoretical Perspectives. London : Blackwell, 1996 ; *Brzezinski, M.* The Struggle for Constitutionalism in Poland. New York : St. Martin’s Press, 1998 ; *Duprű, C.* Importing Law in Post-Communist Transitions : The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity. Portland, OR : Hart, 2003 ; *Лейпхарт А.* Конституционные альтернативы для новых демократий / А. Лейпхарт // Полис. – 1995. – № 5. – С. 136–146 [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.twirpx.com> ; *Нуссбергер А.* Ограничение президентской власти в посткоммунистических странах / А. Нуссбергер // Сравнительное конституционное обозрение. – 2008. – № 5 (66). – С. 53–68 ; *Пройсс У.* Модели конституционного развития и перемены в Восточной Европе / У. Пройсс // Полис. – 1996. – № 4. – С. 125–136 ; *Саква Р.* Подотчетность, конституционализм и некоторые модели власти в посткоммунистической России / Р. Саква // Сравнительное конституционное обозрение. – 2008. – № 2 (63). – С. 63–79 ; *Ховард Марк М.* Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе / Марк М. Ховард. – М. : Аспект Пресс, 2009. – 191 с.

² Див.: *Balcerowicz L.* Post-Communist Transition: Some Lessons (thirty – first wincott lecture 8 october 2001 [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.iea.org.uk/sites/default/files/publications/files/upldbook148pdf.pdf>; *Ваславский Я.И.* Конституционные условия для демократии: Сравнительный анализ : монография / Я.И. Ваславский. – М. : МГИМО-Университет, 2008. – 192 с. ; *Лемак В.В.* Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації : монографія / В.В. Лемак. – Ужгород : “Ліра”, 2002. – 248 с. ; *Медушевский А.Н.* Размышления о современном российском конституционализме / А.Н. Медушевский. – М. : РОССПЭН, 2007. – 176 с. ; *Маринів І.І.* Конституційний контроль у Республіці Польща : монографія / І.І. Маринів. – Х. : Право, 2013. – 160 с. ; Очерки идеологии постсоветского конституционализма : сб. научн.тр. / под ред. М.А. Краснова и Ю.Г. Барабаша. – Харьков : Право, 2013. – 240 с. ; *Речицкий В.* Политический предмет конституции / В. Речицкий. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 728 с. ; *Шайо А.* Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) : пер. с венг. / А. Шайо – М. : Юристь, 2001. – 292 с.

радянської моделі державного будівництва тощо. Причому особливу увагу звертають на істотні відмінності перебігу демократичних перетворень у цих державах, які суттєво відрізняються від ходу класичного та неокласичного переходів і роблять постсоціалістичний, зокрема пострадянський, транзит унікальним. Так, російський вчений А. Медушевський до виняткових ознак відносить: суттєве випередження інституціональних реформ політичного й конституційного порядку порівняно зі змінами в економічній та соціальній сферах; збіг у часі конфліктуючих процесів – демократизації (становлення правління більшості) і лібералізації (затвердження ідеалів індивідуальної свободи); широке запозичення конституційних моделей у готовому вигляді; збігання моменту прийняття конституції і пошуку національної ідентичності; проведення реформ, у тому числі і конституційної, під впливом модернізаційних процесів [3, с. 220–223].

У свою чергу, польський дослідник Л. Бальцерович виділяє такі яскраві відмінності демократичного транзиту в зазначених вище країнах, як: трансформація значної сфери суспільного життя; концентрація реформ у політичному секторі; асиметрія у швидкості політичного та економічного переходів; ненасильницька природа транзиту [4]. Американські вчені С. Вайт, Г. Гилл, Д. Слайдер також вказують на специфіку, яка полягає в стрімкому демонтажу командно-адміністративного апарату, невизначеності правил інституціональної реформи, складність демократизації багатонаціонального суспільства та відсутність структурованого громадянського суспільства [5, с. 222–227]. Враховуючи зазначене вище, ми погоджуємося з доволі розповсюдженою точкою зору про те, що найбільш доцільно зіставляти постсоціалістичні країни Європи та пострадянські республіки Азії між собою, оскільки такі компаративні дослідження висвітлюють оптимальне поєднання схожості і різниці [6, с. 142–143].

4. Постсоціалістичні і навіть пострадянські держави відрізняються різноманітними варіаціями конституційного будівництва, зумовлені як неоднаковим рівнем лібералізації суспільного життя під час комуністичного періоду, так і іншими обставинами транзитного періоду. Зокрема, аналізуючи перші результати становлення засад конституційного правління в цих країнах, професор Вашингтонського Коледжу права Американського Університету Г. Шварц за рівнем прогресу демократії виділяє такі групи країн: 1) Естонія, Польща, Словенія, Угорщина, Чехія, які мають істотні спрямовані трансформації; 2) Болгарія, Румунія, Словаччина, транзит яких характеризується серйозними невдачами; 3) Вірменія, Грузія, Росія, де демократичні зміни доволі хиткі; 4) Азербайджан, Білорусь, Сербія, Хорватія і майже всі в Центральній Азії (крім Монголії та в певній мірі Киргизстану) втратили інтерес до демократії або ніколи не намагалися її встановити [7, с. 3].

Зрозуміло, що у зв'язку з об'єктивними процесами, зокрема зі вступом окремих республік до ЄС, поступовою демократизацією та, навпаки, поверненням до авторитарних методів управління, на сьогодні входження тієї чи іншої країни до певної групи є сумнівним. Наприклад, американський експерт у сфері міжнародної підтримки демократії Т. Карозерс виділяє нову політичну модель – напів-авторитарні держави, які знаходяться в так званій “сірій зоні”. На його думку, в “сірій зоні” перебувають колишні республіки СРСР, які, вступивши на шлях демократизації, еволюціонували в інший, проміжний тип [8]. Тому комплексні дослідження сучасних конституційних трансформацій, що відбуваються в постсоціалістичних і пострадянських країнах, як ніколи злободенні.

5. Враховуючи той факт, що на момент початку демократичного транзиту в країнах соціалістичного табору не виявилось конституційних інституцій, придатних

для забезпечення перетворень в усіх сферах суспільного життя, поділяємо думку про те, що експерти намагаються запроваджувати такі правові механізми, які здатні проводити швидко трансформацію на ринковій та ліберально-демократичній основі [9, с. 357]. Причому розробники, зокрема пострадянських конституцій, або не віддають собі звіту в глибинному сенсі нових, запозичених норм та інститутів, або, розуміючи їх зміст, не розраховують на їх безпосереднє застосування [10]. Ця ситуація бачиться науковцям однією з ключових проблем розвитку конституціоналізму на постсоціалістичному просторі [9, с. 357]. Зважаючи на те, що в кожній країні це проблемне питання вирішується з різним ступенем успішності, тематика конституційного розвитку постсоціалістичних країн Європи та пострадянських республік Азії і досі не втрачає своєї актуальності.

6. Ми погоджуємося з думками науковців, що навіть не завжди успішна практика інституціонального оформлення конституційного простору не зменшує цінності наукового аналізу трансформаційних процесів, які нині не завершені [11]. На наш погляд, не лише вдалі казуси конституційної перебудови представляють безперечний науковий інтерес, адже вивчення значних відхилень від ідеальної моделі конституційного правління сприяє отриманню уявлень про специфіку ідеології постсоціалістичного, зокрема пострадянського, конституціоналізму. Крім того, неможна не підтримати досить поширену точку зору про те, що спільних для всіх країн рецептів організації публічної влади просто не існує, а сліпе копіювання наявних нормативних зразків призводить щонайменше до відвертих курйозів [10; 12]. Тому не тільки введення конституційно-правових інститутів, а й їх функціонування повинно ґрунтуватися на врахуванні національної спадщини, світового досвіду функціонування ліберальних установ і оптимальної практики роботи органів у подібних умовах. Саме такий підхід ми вважаємо оптимальним, адже він надає можливості всебічно опрацювати обрану тематику та запропонувати шляхи вдосконалення вітчизняного конституційного механізму обмеження владного свавілля.

7. У період становлення інформаційного суспільства виникає проблема осмислення нових знань, які ще не одержали єдиного розуміння в науці, освіті, практиці, не мають ще науково обґрунтованого змісту, структури та місця [13, с. 120]. Одним з таких понять, яке остаточно не сформувалося у сфері наукової думки, є конституційний розвиток. Варто зазначити, що в конституційно-правовій думці спостерігається еволюція терміну “конституційний розвиток”. У ХІХ ст. і на початку ХХ ст. вчені розглядали конституційний розвиток як закономірну зміну явища, що супроводжується пристосуванням до зовнішніх умов і збільшенням кількісних і якісних характеристик явища. Наприклад, німецький державознавець Г. Єллінек обстоював точку зору, що не всі зміни є розвитком, а лише такі, які ведуть від простого до складного та підвищують багатогранність, інтенсивність та плідність установи [14, с. 76]. У свою чергу, 28 Президент США, історик і політолог В. Вільсон у своїй праці “Конституційне правління в Сполучених Штатах” розглядає конституційний розвиток США як прогрес у розбудові механізмів конституційного правління, що відбувається протягом чотирьох основних стадій: стадії соціального та політичного розвитку, “стадії хвилювань” і стадії, на якій народ вже має чітке уявлення про свої власні інтереси і усвідомлює всю велич і значення вкорінених у ньому політичних сил [15, с. 18–19].

На сьогодні таке бачення розвитку піддається критичному переосмисленню, адже відповідно до нього фінальна стадія змін не передбачає подальшого прогресу в формуванні принципів і інститутів, оскільки всі основні питання вже вирішені [16]. Сучасні науковці схильні сприймати сутність розвитку через ланцюг змін

соціальної системи, в результаті яких вона набуває іншої властивості, причому такі зміни не обов'язково призводять до поліпшення якості системи. Наприклад, американські вчені бачать розвиток як “спосіб, у який одні зміни породжують інші зміни”, як “тривалі зміни в управлінні” або як “перехід від одного набору заходів до іншого”. При цьому вони зауважують, що, на відміну від звичайної зміни станів, розвиток представлений сукупністю довготривалих змін, які стають помітними та фундаментальними подіями в житті суспільства [16; 17, с. 43]. Розвиваючи цю тезу, варто погодитися з висновком про те, що конституційний розвиток – це історія прецедентів і запозичень, причому не завжди вдалих [18]. На нашу думку, саме приклад постсоціалістичних країн Європи та пострадянських республік Азії наглядно демонструє конституційний розвиток як процес, який не завжди характеризується послідовним покращенням якості конституційної теорії і практики.

Отже, обрання конституційного розвитку постсоціалістичних країн Європи та пострадянських республік Азії об'єктом сучасних правових досліджень зумовлено постійним науковим попитом осягнення всіх аспектів нескінченного руху у сфері конституційного життя. Вивчаючи особливості конституційного розвитку зазначених країн, можна вирішити складне завдання, що стоїть перед науковим співтовариством, – осмислити з позиції сучасного рівня державно-правової і політичної наук періодизацію та зміст конституційної історії нового типу держави – постсоціалістичної [19, с. 80]. Водночас варто погодитися з думкою, що спроба визначити придатний на століття характер державних інституцій суперечить ідеї прогресу та вносить у життя і рух елементи застою й смерті [20, с. 9–10]. З огляду на це, тільки фокусування уваги на взаємопроникненні світоглядних ідеалів суспільства та інститутів дозволить розкрити розвиток держави через призму конституціоналізму та конституційної ідентичності [16].

Разом з тим, аналізуючи конституційний розвиток постсоціалістичних країн Європи та пострадянських країн Азії, варто, по-перше, враховувати достатню об'ємність цього конституційно-правового явища і тому, по-друге, правильно розташувати пріоритети такого наукового пошуку. Ось чому слід прислухатися до справедливого зауваження про те, що, якщо аналіз стосується конституційних структур держав, так би мовити “старих” демократій, варто зосередити увагу на окремих аспектах їх становлення і сучасному стані. Щодо країн, які відрізняються форсованим конституційним будівництвом, то задля реалізації мети дослідження необхідно оцінити безпосередньо процес транзиту і кінцевий стан системи [18, с. 96]. Таким чином, з одного боку, слід зробити акцент на основних інституціональних детермінантах, які входять до так званого “комплексу інституціональної рівноваги”, а з іншого, знайти ціннісні константи, які супроводжують різні цикли конституційного розвитку та впливають на якість та кількість конституційних змін у постсоціалістичних країнах Європи та пострадянських державах Азії.

Крім того, хочемо наголосити на тому, що, проводячи дослідження конституційного розвитку зазначених країн, треба враховувати унікальність кожної конкретної держави й її конституційного дизайну та розуміти неможливість формулювання абсолютно універсальних і довершених висновків. У подібних наукових працях припустиме і важливе відображення власного бачення сучасних проблем, викликаних масштабними трансформаціями у сфері конституційного будівництва, та здійснення спроби формування авторської концепції ідеології постсоціалістичного, зокрема пострадянського, конституціоналізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Чиркин В.Е.* Постсоциалистическое государство XXI века / В.Е. Чиркин // Журнал российского права – 2008. – № 5. – С. 3–17.
2. *Маркова Е.* Понятие Центральной и Восточной Европы: проблемы идентификации группы государств в целях сравнительного правоведения / Е. Маркова // Сравнительное конституционное обозрение. – 2009 – № 5(72). – С. 5–15.
3. *Медушевский А.Н.* Теория конституционных циклов / А.Н. Медушевский – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 574 с.
4. *Balcerowicz L.* Post-Communist Transition: Some Lessons (thirty – first wincott lecture 8 october 2001 / L. Balcerowicz // [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.iea.org.uk/sites/default/files/publications/files/upldbook148pdf.pdf>.
5. *White S.* The Politics of Transition : Shaping a Post-Soviet Future / S. White, G. Gill, D. Slider. – New York : Cambridge University Press, 1993. – P. 212–229.
6. *Вайнштейн Г.* Посткоммунистическое развитие глазами западной политологии / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 8. – С. 139–148.
7. *Schwartz H.* The Struggle for Constitutional Justice in Post-Communist Europe. – Chicago: The University of Chicago Press, 2000 / H. Schwartz [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://books.google.com.ua/books?id=LNqXVQ5-X-cC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>.
8. *Карозерс Т.* Противодействие распространению демократии / Т. Карозерс // Россия в глобальной политике. – 2006. – № 2 [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.globalaffairs.ru/number/n_6559.
9. *Речицкий В.* Политический предмет конституции / В. Речицкий. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 728 с.
10. *Речицкий В.* Простые ценности конституционализма : свобода, рынок и социальная динамика / В. Речицкий [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.khpg.org/ru/index.php?id=1293178802>.
11. *Andreev S.A.* The role of institutions in the consolidation of democracy in post-communist Eastern Europe / S.A. Andreev [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.gips.unisi.it/circar>.
12. *Мазманян А.* Выбор оптимальных институтов : взгляд на строительство демократии в постсоветских странах / А. Мазманян // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2 (59). – С. 122–128.
13. *Орзіх М.П.* Конституціоналістика у складі юридичних терміно-понять / М.П. Орзіх // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. Т. VIII / Редкол. : С.В. Ківалов та ін. ; відп. за вип. Ю.М. Оборотов. – О. : Юрид. літ-ра, 2009. – С.118–124.
14. *Еллинек Г.* Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – Спб. : Изд-во “Юридический центр Пресс, 2004. – 752 с.
15. *Мишина Е.А.* Политические взгляды Вудро Вильсона : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Е.А. Мишина ; Академия наук России. Институт государства и права. – М., 1992. – 19 с.
16. *Thomas G.* What is Constitutional Development? / G. Thomas // Paper presented at the annual meeting of the APSA 2008 Annual Meeting, Hynes Convention Centre, Boston, Massachusetts, Aug 28, 2008 [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.allacademic.com/meta/p279549_index.html.
17. *Greenstone J.D.* The Lincoln Persuasion: Remaking American Liberalism / J.D. Greenstone – Princeton : Princeton University Press, 1993. – 356 p.
18. *Ваславский Я.И.* Конституционные условия для демократии : Сравнительный анализ : монография / Я.И. Ваславский – М. : МГИМО-Университет, 2008. – 192 с.
19. *Кравец И.А.* Формирование российского конституционализма (проблемы теории и практики) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. / И.А. Кравец ; Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2002. – 584 с.
20. *Сергеевич В.И.* Задача и метода государственных наук / В.И. Сергеевич. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2011. – 240 с.

Отримано 25.03.2015